

ОСОБЛИВОСТІ ГІПЕРО-ГІПОНІМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ТЕРМІНОСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Борисов Володимир

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
borisovl@icloud.com

Сьогодні поза увагою науковців залишається проблема дослідження гіперо-гіпонімічних відношень у терміносистемі освітньої галузі. Освіта як соціокультурне явище є важливим чинником еволюційного розвитку суспільства. в умовах динамічних змін соціуму вона стає індикатором розвитку народів і прогресу країн, одним із національних ресурсів України, найважливішим інструментом удосконалення організації та управління соціально-економічними процесами.

Теорія управління освітою в Україні розвивалася в межах школознавства, що часто обмежувалося узагальненням досвіду кращих керівників шкіл і підготовкою на цій основі практичних рекомендацій щодо організації шкільної справи. У 1990-ті роки з'явилися роботи, у яких автори застосовували до управління школою теорії сучасного менеджменту, розглядали школу як соціальну систему. Серед досліджень цього періоду можна відзначити роботи М. І. Кондакова, Л. В. Кузнецової, О.Я. Савченко, О. В. Сухомлинської та ін.

Сьогодні теорія управління освітою в Україні — це царина наукового знання, що інтенсивно удосконалюється. Особливістю сучасного етапу розвитку української освіти є дієве протиріччя між змістом освіти й швидкими темпами управління; між рівнем розробки завдань освіти ХХІ ст. та завданням управління освітою ХХІ ст. Соціально-політичні реформи й демократичні перетворення в українському суспільстві вимагали реформи в освіті. Інноваційні тенденції в управлінні освітою є частиною інноваційного процесу, який розпочався в нашій країні в другій половині 90-х рр. ХХ ст. До цього часу освітні установи були однотипно уніфіковані; працювали за єдиним навчальним планом, за штатним розкладом.

Освітнім установам відповідали форми й методи управління, що були лише ланкою централізованої системи освіти, а, отже, керівники освітніх закладів не приймали самостійно важливих рішень. Сама система управління освітою була насамперед частиною командно-бюрократичної системи управління в країні. Характерною особливістю системи освіти цього періоду була стабільність, зумовлена зовнішніми обставинами й ресурсним забезпеченням. І, відповідно, управління здійснювало тільки підтримання стабільного функціонування освітніх установ як об'єктів управління. У суспільстві відбулися політичні, економічні та соціально-психологічні зміни, що стали причиною перетворення позитивних якостей колишньої системи управління освітою в негативні, які гальмують рух на шляху реформування освіти, тому використання концептуальних основ, створених раніше, не сприяє вирішенню нових завдань освіти та управління ними. У зв'язку із цими змінами традиційні підходи до управління освітою, ефективні для того часу, поступаються місцем іншій системі, розрахованій на сучасну аудиторію. Відповідно до загальної теорії управління в нестабільних умовах ефективними можуть бути тільки гнучкі, системні, адаптивні структури управління.

Система освіти як соціальна система, для того щоб ефективно функціонувати, підтримувати свою життєздатність і стабільність, виживати в постійно мінливому середовищі (як зовнішньому, так і внутрішньому), має змінюватися, залишаючись незмінною у своїй сутнісній основі як соціальний інститут. Якщо досягнутий рівень функціонування на визначеному етапі знову стає неефективним, то виникає необхідність у динаміці.

У сучасних умовах розвитку вітчизняної науки існують різні підходи до здійснення управлінської діяльності, які відрізняються концептуально й базуються на досягненнях, зокрема й світової науки. В українській освіті відбуваються системні зміни, спрямовані на забезпечення її відповідності вимогам інновацій і запитам суспільства. Модернізація системи освіти передбачає регулярне оновлення всіх її компонентів у зв'язку зі змінами в галузі культури, економіки, науки й техніки. Особлива увага приділяється забезпеченню якості інноваційної освіти, тож характерним явищем у сучасній освіті стало активне розгортання інноваційних процесів, спрямованих на оновлення освітніх систем.

Екстралінгвальним чинником, що забезпечує нову лексичну інформацію, є процес удосконалення знань, розвиток наукових понять і нагальна потреба в нових мовних засобах. Процес формування термінів пов'язаний із появою нових понять, причому терміни можуть виникати значно пізніше в процесі наукового мислення. Спочатку поняття може й не мати номінації, а потім отримує деяке словесне оформлення, яке ще не можна охрестити терміном. Вербальне оформлення має досить умовний або описовий характер і лише поступово перетворюється на термін. Необхідно пам'ятати, що поняття термінуються завжди свідомо, тільки в такому разі з'являється справжній науковий термін.

Гіперо-гіпонімія є однією з найважливіших категорій, що формує термінологічні структури і є універсальним засобом тематичної організації конкретної терміносистеми [Панько 1994: 194]. Гіперо-гіпонімічну парадигму термінознавці розглядають як одну з найважливіших категорій, що формує термінологічні структури, як універсальний засіб тематичної ієрархічної організації конкретної терміносистеми. Гіперо-гіпонімічні відношення є невід'ємною частиною терміносистеми освітньої галузі як у межах словника, так й у великих системних освітніх документах.

Питаннями гіпонімії займалися М. П. Кочерган, Л. О. Новіков, гіперо-гіпонімічні відношення в термінології досліджували Б. М. Головін, Т. Л. Канделакі, Р. Ю. Кобрін, І. М. Кочан, Д. С. Лотте, Г. П. Мацько, Т. І. Панько.

Мета розвідки — проаналізувати гіперо-гіпонімічні відношення в терміносистемі освітньої галузі.

Терміни можуть позначати поняття загальні й родо-видові (явище гіперо-гіпонімії). Внутрішній зв'язок термінів на позначення родо-видових понять є ознакою ієрархічності, тобто підпорядкованості менш загальних елементів загальнішим у системі. Під час проведення системного аналізу термінів у лінгвістичному аспекті, важливо виявити зв'язки між елементами терміносистеми й описати її структуру (сукупність зв'язків і відношень між елементами мови) [Кочерган 2006: 162].

У процесі номінації об'єктів дійсності семантика слів відображає їхній взаємозв'язок. Одні слова слугують для позначення класу осіб, предметів, властивостей, дій, станів. Інші ж лексичні одиниці називають їхні різновиди в межах цього класу. Такі відношення між словами прийнято називати родо-видовими або гіперо-гіпонімічними. Лексичну одиницю, що позначає родові загальні поняття, поняття вищого рівня, називають гіперонімом. Слово ж, що позначає видові поняття, поняття нижчого рівня відповідно до вищого, називають гіпонімом. У дослідженні гіперо-гіпонімічної групи виявляємо загальне семантичне ядро, як і в синонімічних рядах. З огляду на семантику гіперо-гіпонімічні відношення можна розглядати як синоніми, однак на відміну від синонімічної лінійної конфігурації для гіперо-гіпонімічної характерна ієрархічна конфігурація.

Гіпонімія — це вияв мовної парадигматики, наявність у мовній системі родо-видової ієрархії позначень понять, що ґрунтується на відношеннях несумісності як відсутності перетину обсягів цих понять. Гіпонімія передбачає наявність гіпоніма та гіпероніма. Гіперонім — це родові поняття для певного класу об'єктів та його мовне позначення, а гіпонім — це назва видового поняття одного класу об'єктів [Селіванова 2006: 85].

Терміни — важливий засіб когнітивної обробки інформації, категоризації лексики — одного з найважливіших процесів у пізнавальній діяльності людини. Основною функцією гіперонімів, слів із родовим значенням, зазвичай є функція узагальнення, генералізації.

а гіпонім (видове слово), замінюючи родове слово в нейтральних контекстах, реалізує метамовну функцію уточнення, конкретизації, виокремлення додаткової інформації, а також стилістичну функцію перейменування.

На думку М. П. Кочергана [Кочерган 2006: 269], «гіпонімія — це найбільш фундаментальні парадигматичні відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи й поля. Саме тому, що основними в лексико-семантичній системі є родо-видові відношення, превалюючим типом опозицій тут є інклюзивні, тобто відношення слабкого й сильного члена. Це надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої впорядкованості (послідовне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого)».

Гіперо-гіпонімія є важливою категорією в терміносистемі освітньої галузі. Таке явище демонструє наявність ієрархічних відношень й уможливорює опис спеціальних понять. Ланцюговий характер розвитку гіперо-гіпонімних відношень показує звуження семантики в напрямі від гіпероніма до гіпоніма й навпаки — розширення значення від терміна-гіпоніма до гіпероніма: **комісія** — *акредитаційна комісія, виборча комісія, лічильна комісія, приймальна комісія*; **рівень** — *низький рівень, середній рівень, достатній рівень, високий рівень*; **атестація** — *перша атестація, державна атестація, педагогічна атестація, наукова атестація, професійна атестація, тематична атестація*; **ліцензування** — *ліцензування освітніх послуг, тестування* — *тестування на посаду завідувача кафедри, програма* — *програма навчальної дисципліни*.

У наведених прикладах наявне широке значення терміна з видовим поняттям, що містить різні характеристики, звужується й конкретизується видовим поняттям цього терміна. Якщо гіперонім і гіпоніми не мають спільного формального елемента, то їм властива лише семантична близькість, водночас гіпонімні відношення виражені не лише семантично, але й формально, гіпоніми мають спільні елементи й у плані змісту, й у плані вираження. Гіперо-гіпонімія є важливим чинником творення терміноодиниць, оскільки з виникненням нових видових понять фактично з'являються й нові терміни: *спостереження (контроль) — моніторинг (моніторинг якості навчання, освітній моніторинг, педагогічний моніторинг, психологічний моніторинг)*. Гіперо-гіпонімній парадигмі, створеній однозначними термінами, притаманна нестабільність, тобто постійне поповнення її новими гіпонімами.

Більшість гіперо-гіпонімічних структур є відкритими й динамічними, оскільки, вивчаючи певні явища й дізнаючись про нові їхні особливості, можна свідомо створювати й додавати нові мовні одиниці до цих об'єднань. Синонімія, полісемія, омонімія в термінології є суперечливими, науковці намагаються їх проаналізувати, виявити недоліки, натомість гіперо-гіпонімію свідомо розвивають, формують у терміносистемах, тому що за її допомогою можна моделювати складні родо-видові відношення, які є універсальними для побудови семантичних та тематичних полів, тематичних груп у лексиці й, зокрема, термінології.

Гіперонімія як самостійна лексико-семантична категорія відіграє дуже важливу роль систематизатора лексичних систем різних мов узагалі й термінологічних підсистем зокрема. Родо-видові відношення належать до фундаментальних типів парадигматичних відношень, за допомогою яких може бути структурований як словниковий склад мови загалом, так і її спеціальна лексика.

У гіперо-гіпонімні групи об'єднують термінологічні одиниці, які виражають ту саму семантичну ознаку з різним ступенем конкретизації: гіперонім позначає родове поняття, гіпоніми — конкретні видові поняття. Наприклад, термін *компетентність* (поінформованість, обізнаність, авторитетність) [ВТССУМ: 445] є гіперонімом до гіпонімів *соціальна компетентність, громадянська компетентність, інтелектуальна компетентність, комунікативна компетентність, моральна компетентність, повчальна компетентність, поведінкова компетентність*; гіперонім *концепція* (від лат. *conceptio* — осягати, сприймати) — система поглядів, понять про ті чи ті явища або процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення; основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, оригінального

розуміння; конструктивний принцип художньої, технічної та інших видів діяльності) [ВТССУМ: 452] охоплює гіпоніми *освітня концепція, концепція НУШ, концепція інноваційного розвитку ЗВО, концепція маркетингу, концепція державної програми*.

Кожна термінологічна одиниця посідає певне місце в терміносистемі, має певне значення, що не збігається зі значенням іншого елемента цієї системи. Аналіз ієрархічних зв'язків термінів дозволяє не тільки сформулювати уявлення про зміст цієї предметної царини й краще зрозуміти логіку виникнення галузевої термінології, але й виявити національні особливості її будови, обумовлені професійною мовною картиною світу, що має велике значення для лексикографічної й перекладацької практики.

Слід зазначити, що найчастіше дослідники встановлюють наявність гіперогіпонімічних відношень між термінами за допомогою компонентного аналізу їхніх значень, зафіксованих у дефініціях, що подаються в словниках чи підручниках. Значення терміна – вербальне висловлювання, яке передає деякі істотні ознаки загального наукового поняття спеціальної галузі, встановлюється внаслідок свідомої домовленості, закріплюється в термінологічних словниках тлумачного типу і, як у загальновживаного слова, складається з ієрархічно організованої сукупності семантичних компонентів (спільних і відмінних сем) [Михайлова 2003: 101].

Мати точну й правильну дефініцію терміна потрібно, оскільки, по-перше, чітке усвідомлення семантики термінологічних одиниць — це спосіб оволодіти ними, по-друге, від правильності побудови визначення залежить упорядкування терміносистем, якість термінологічних стандартів і словників, а отже, і ступінь порозуміння фахівців [Михайлова 2003: 99].

На початковому етапі становлення тієї чи тієї науки загальний стан і розвиток пізнання був таким, що вимагав порівняння певних понять із відповідними предметами довкілля за аналогією як одного із зовнішніх стимулів термінологізації загальновживаних слів, аналізу структурно-семантичних термінів. Подальшу наукову розвідку вбачаємо в дослідженні семантики й структури термінів освітньої галузі.

Література

- Кочерган 2006: Кочерган, М.П.: Загальне мовознавство. Академія, Київ, 2006.
Михайлова 2003: Михайлова, Т.В.: Семантика терміна. In: Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. Філол. науки. № 10(66). 2003, с. 96–103.
Панько 1994: Панько, Т.І.: Українське термінознавство. Світ, Львів 1994.
Селіванова 2006: Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля, Полтава 2006.

Умовні скорочення та джерела:

В Т С С У М: Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ 2007.

Summary

The article presents a survey on the essence of the lexico-semantic category of hyponymy: the nature of the semantic organization of terms in education is analysed, the main functions of hyponyms are determined, the set of formal means of expressing hyponymic relations is described.

It is stated that hyperonymy as an independent lexico-semantic category plays a very important role in the systemic organization of lexical systems of any language, terminological subsystem of education in particular. Generic and specific relations belong to the fundamental type of paradigmatic relations by which both the whole vocabulary of the language and special vocabulary can be structured.

Key words: relations of hyponymy and hyperonymy, terminological unit, education, metalanuage function, lexico-semantic category.